

RÉÉCRITURES DANS LA TRADUCTION

ET LA RÉCEPTION D'ŒUVRES LITTÉRAIRES

снимка: Малинка Велинова
оформление: Теодора Цанкова

O TRADUCERE ÎN LIMBA ROMÂNĂ

A PIESEI *ROMEO ȘI JULIETA* DE W. SHAKESPEARE (1848), ÎNTRE NORMĂ ȘI CREATIVITATE

Bianca Alecu

Universitatea din București (România)

A TRANSLATION INTO ROMANIAN OF THE PLAY *ROMEO AND JULIET* BY W. SHAKESPEARE (1848), BETWEEN NORM AND CREATIVITY

Bianca Alecu

University of Bucharest (Romania)

bianca.maria.alecu@gmail.com

Abstract: This article is concerned with rewritings of textual, linguistic and sociocultural norms in the first complete Romanian translation of Shakespeare's *Romeo and Juliet*, printed in the 19th century. The theoretical meaning(s) of norm, translation and rewriting are discussed. A taxonomy of norms is then put forward: (i) textual norms (e.g. the restructuring of dramatic acts, scenes, other graphical peculiarities); (ii) linguistic norms (e.g. calques, stylistic inadequacies); (iii) sociocultural norms (e.g. rewritings of gestures and meanings). These are analysed as rewritings of the source-text, the French translation by Le Tourneur, into the Romanian target-text.

Keywords: rewriting, linguistic norms, 19th century Romanian translations from French, Shakespeare translations

Резюме: Статията разглежда пренаписванията на текстуалните, езикови и социокултурни норми в първия пълен превод на румънски език, публикуван през XIX век, на Шекспировата пиеса „Ромео и Жулиета“. Разглежда/т се теоретичното/ите значение/я на нормите, на превода и на пренаписването. Впоследствие е очертана таксономия на нормите: 1) текстуални норми (напр., реструктуриране на драматичните действия, сцените, на други графични особености); 2) лингвистични норми (напр., калки, стилистични несъответствия); 3) социокултурни норми (напр., пренаписване на жестовите и значенията). Всичко това е анализирано като пренаписване на изходния текст, френския превод на Льо Турньор, в целевия текст на румънски език.

Ключови думи: пренаписване, лингвистични норми, превodi през XIX век от френски на румънски език, превodi на Шекспир

1. Introducere

Studiul de față se ocupă de piesa *Romeo și Julieta* de W. Shakespeare în prima traducere românească completă și tipărită în secolul al XIX-lea. Această traducere, tipărită în 1848, este realizată de Toma A. Bagdat după o versiune în limba franceză semnată de Pierre Le Tourneur. Analiza vizează reformularea și rescrierea normelor textului în traducere, înțelegând prin *normă* un ansamblu de fenomene variate, de la cele lingvistice la cele socioculturale. Analiza acestor fenomene presupune utilizarea conceptelor operaționale *traducere, normă și rescriere* într-o accepție specific definită pentru demersul propus, având în vedere cercetări din domeniul istoriei limbii literare și al traductologiei.

2. Texte și traducători

Tragedia *Romeo și Julieta* a fost scrisă de William Shakespeare cel mai probabil în 1595, în așa-numita perioadă lirică ce a dat și tragedia istorică *Richard II*, precum și fantezia *A Midsummer's Night Dream* (Dobson, Wells 2015: 334). În 1778, piesa shakespeareană a fost tradusă în franceză de Pierre Le Tourneur și publicată în *Shakespeare traduit de l'anglais* (1776-1783), volumul IV. Șaptezeci de ani mai târziu (1848) apare prima traducere românească a piesei *Romeo și Julieta*, realizată de tânărul boier Toma A. Bagdat după versiunea lui Le Tourneur.

2.1. Textul shakespearean are o istorie complexă din punctul de vedere al surselor și al formelor în care a apărut.¹ Astfel, edițiile critice ale textului original urmează, în general, al doilea manuscris (*second quarto*), tipărit în 1599, în care titlul piesei este *The Most Excellent and Lamentable Tragedy of Romeo and Juliet*. O versiune a celui de-al doilea *quarto*, tipărită în 1609, reprezintă baza textului publicat *in folio* în 1623. Al doilea *quarto* este derivat din notațiile lui Shakespeare, pentru completare fiind folosite repere din primul *quarto* (Dobson, Wells 2015: 334). Primul *quarto* este reconstituit în 1597 pe baza amintirilor actorilor, conținând astfel mai multe inexactități la nivelul structurii dramatice, precum atribuiri eronate de replici, sau la nivelul conținutului, precum substituiri lexicale, anticipări, repetiții, și limbaj vulgar (Evans 2003: 222).

---

¹ În acest sens: „The textual situation in *Romeo and Juliet* is fraught with problems, some of them essentially insoluble” (Evans 2003: 222).

Povestea îndrăgostiților circula în diverse variante în literatura italiană (Masuccio Salernitano, 1474; Luigi da Porto, 1535; Bandello, 1560), de unde a fost tradusă și în limba franceză. O asemenea variantă în franceză a constituit baza textului englez *The tragical history of Romeo and Juliet*, scris de Arthur Brooke în 1562. Acest text este sursa primară a tragediei shakespeariene (Dobson, Wells 2015: 334).

2.2. Traducerea lui Shakespeare în limba franceză a început în 1731, cu versiunea lui Voltaire a tragediei *Julius Caesar*.² O jumătate de secol mai târziu, între 1776 și 1783, Pierre Le Tourneur dă prima traducere a operelor complete ale lui Shakespeare, redactată și tipărită în proză, în limba franceză. Aceasta este publicată în douăzeci de volume dedicate regelui Louis al XVI-lea. Este acceptată ipoteza multiplilor traducători care au colaborat cu Le Tourneur (Gury 1993: 189, Gury 1990: 10), dar ea constituie o problemă în curs de cercetare. Nici sursele traducerii nu sunt încă stabilite, câteva posibile texte-sursă fiind edițiile englezești ale lui Nicholas Rowe (1709) și Alexander Pope (1723-1725), la care Le Tourneur face referire și în notele de final ale piesei *Romeo și Julieta*, preluate și de traducătorul român.

Traducerile lui Le Tourneur sunt reeditate cu diverse aparate critice în secolul următor, fiind folosite în diverse ediții de popularizare. Una dintre aceste ediții, cea revizuită și prefațată de Horace Meyer, publicată în 1834-1835, conține versiunea piesei *Romeo și Julieta* pe care o considerăm textul-sursă al traducătorului român, Toma A. Bagdat (v. și Alecu 2020; Zaharia 2019). Traducerile lui Fr. Guizot și Benjamin Laroche sunt tributare ediției lui Le Tourneur. Abia în 1859, odată cu traducerea lui Victor Hugo, textele lui Shakespeare vor avea parte de o traducere care se eliberează de versiunea secolului anterior, marcată de interpretarea, stilul și personalitatea lui Le Tourneur. Acesta își pusese amprenta asupra traducerilor sale prin intervenții în text, omisiuni sau modificări ale conținutului.

2.3. Traducerea lui Shakespeare în limba română a început în perioada pașoptistă cu versiuni fragmentare din *Neguțătorul din Veneția* și *Julie Cesar*, traduse de intelectualul transilvănean G. Barițiu.³ De asemenea, există o versiune a piesei *Hamlet*, intitulată *Amletu, prințul de la Dania*, tradusă de Ioan Barac după o adaptare de Schröder⁴ și rămasă în manuscris.

² În mod interesant, prima traducere a unei piese de Shakespeare în limba română este tot o variantă a lui *Julius Caesar*, anume *Julie Cesar*, tradusă de căpitanul Ștefan Stoica după varianta lui Le Tourneur. Această primă traducere în română integrală a unei piese shakespeariene este publicată în 1844 la tipografia lui Ion Heliade Rădulescu, în București.

³ Pentru o cronologie a traducerilor românești din Shakespeare, v. Duțu 1964: 221; Matei-Chesnoiu 2006: 53.

⁴ Traducerea lui Ioan Barac este datată la 1840. Aceasta este considerat, din datele disponibile până în prezent, prima traducere completă a unei piese shakespeariene. Pentru un studiu comparativ al acestei traduceri românești a tragediei *Hamlet*, v. Zaharia 2011.

Primele traduceri ale pieselor *Romeo și Julieta*, respectiv *Othello*, în limba română, constituind texte complete și tipărite, sunt traduse de Toma A. Bagdat.

Despre activitatea de traducător a lui Toma A. Bagdat (1824-1887) nu se cunosc multe detalii. Traducerea românească a piesei *Romeo și Julieta* este publicată în 1848, într-un volum care cuprinde, pe lângă acest text, *Viața lui Shakespeare* și tragedia *Othello*⁵. *Romeo și Julieta* este una din piesele vizate de proiectul *Bibliotecii universale* conceput de Ion Heliade Rădulescu (Gavriliu 2005: 105; Zaharia 2011: 109) și anunțat într-un articol din 1835 publicat în *Gazeta Teatrului Național*. Traducerea pieselor lui Shakespeare a constituit, prin includerea textului *Romeo și Julieta* în programul lui Heliade Rădulescu, premisa unei încercări de familiarizare a publicului cititor, și, posibil, spectator, cu operele dramaturgului englez. Astfel, intrarea lui Shakespeare în spațiul românesc vine pe fundalul curentului romantic și al mișcărilor de emancipare socioculturală de la mijlocul secolului al XIX-lea (v. și Gavriliu 2005: 103; Matei-Chesnoiu 2006: 27-67).

Volumul din 1848 în care au fost publicate *Romeo și Julieta* și, respectiv, *Othello*, sunt însoțite de o prefață a traducătorului, intitulată „D. cititori de ambele sexe”. Traducătorul adaugă la finalul fiecărei piese o postfață numită „Consecvență morală”, un rezumat al acțiunii realizat cu intenție moralizatoare. Calitatea traducerii, judecată din perspectivă evaluativă, normativă și, în anumite cazuri, anacronică, precum și aceste rezumate moralizatoare sunt motivele pentru care textul discutat a fost, în general: i) desconsiderat (Maioreescu 1885; Botez 1923; Grimm 1924; DGLR 2004, s.v. *Bagdat*) sau ii) menționat doar pentru relevanța sa istorico-literară, datorată în special biografiei lui Shakespeare, cea mai detaliată de la acea dată (Beza 1931; Dușu 1964; Gavriliu 2005).

Cu privire la modelul urmat, Bagdat declară că a folosit traducerea lui Le Tourneur. Din analiza diverselor ediții care ar fi putut fi disponibile la acea vreme, prin confruntarea paratextului (prefața *Viața lui Shakespeare* și aparatul critic), considerăm ca text-sursă a traducerii românești ediția din 1835 a operelor lui Shakespeare traduse de Le Tourneur, însoțite de textul *Vie de Shakespeare* de Horace Meyer. Ipoteza a două texte-sursă (Botez 1923), și anume traducerile lui Le Tourneur și Benjamin Laroche, nu este susținută prin dovezi textuale sau lingvistice.

---

⁵ Alegerea celor două texte a fost, cel mai probabil, sugerată de popularitatea operetelor cu același subiect scrise de Bellini și Rossini, care circulau în cele două Principate românești în acea vreme. Acestea au fost jucate de o trupă germană, în preajma anului 1834, în Țara Românească și Moldova (Zaharia 2019: 7).

3. Concepte operaționale

3.1. Traducere și normă

Înțelegem prin traducere „un act lingvistic și cultural orientat, prin care sunt translate dintr-o limbă în alta forme și conținuturi de gândire, lingvistice, afective etc.” (Gafton 2012: 13). De asemenea, cu privire la natura unui text tradus, reamintim tensiunea specifică acestuia între „postulatul adecvării (față de textul-sursă și limba acestuia)” și „postulatul acceptabilității (în limba-țintă)”, tensiune formulată astfel, printre alții, de G. Toury (1979: 227, trad. ns.).

Conceptul de *normă* este utilizat în lingvistică, în general, din punct de vedere prescriptiv pentru a descrie un sistem de reguli sau instrucțiuni, implicând „existența unor forme prohibite” (DSL, s.v. *normă*). Norma lingvistică constituie, așadar, obiectul gramaticilor prescriptive care reglementează uzul limbii. În istoria literară și în filologie, norma limbii literare constituie o „expresie convențională, la nivelul limbii literare, a unui anumit uzaj lingvistic dominant, impusă – cu o forță coercitivă mai mare sau mai mică – oamenilor de cultură aparținând unei comunități, atunci când redactează un text” (Gheție 1997: 34). Limba literară are un caracter normat și cultivat, constituind o normă supradialectală unică. În lingvistica teoretică, norma poate fi considerată un grad intermediar de abstractizare a limbajului, situată între vorbire (aspectul concret al limbii) și sistem (nucleul abstract al limbii). Această accepție a normei este propusă de E. Coșeriu (1967 [1952]) pornind de la dihotomia saussuriană dintre *langue* și *parole*. Norma, în lingvistica integrală coșeriană, este un concept fundamental ce se poate aplica la toate nivelurile limbii. Astfel, norma cuprinde sistemul, adăugând la posibilitățile lui și fenomenele non-sistematice explicate prin tradiția uzului unei limbi, și se subsumează vorbirii, ce cuprinde toate realizările concrete ale indivizilor, acestea putând transgresa limitele tradiționale ale limbii și ale uzului. În relație cu norma lingvistică, norma în lingvistica integrală coșeriană nu este prescriptivistă⁶.

Conceptul de normă a fost introdus în studiile de traductologie în anii '70 de către Gideon Toury pentru a denumi un tip de comportament de traducere într-un anumit context sociocultural:

The notion of norms assumes that the translator is essentially engaged in a decision making process [...] Acquiring a set of norms for determining what is appropriate translational

⁶ Pentru o discuție mai largă despre legătura dintre norma coșeriană și prescriptivism, v. Kabatek 2020.

behaviour in a given community is a prerequisite for becoming a translator within that community. (Baker 2001, s.v. *norms*)

Această accepție a normei presupune o schimbare de paradigmă în cercetarea textelor traduse, prin depășirea comparației lineare dintre textul-sursă și textul-țintă și considerarea actului de traducere în contextul său sociocultural. Metoda de lucru constă în studiul unui corpus de texte traduse și identificarea unor *patterns*, a unor „soluții” de traducere și strategii textuale care pot constitui norma textului tradus. Un aspect al acestei abordări constă în analiza paratextului traducătorului: prefețe, note de subsol, note de final, eseuri, etc.

Toury (2012 (1978): 178) distinge între trei tipuri de norme implicate în traducere: i) norme preliminarii, ce reglează politicile de traducere (alegerea textului, entitățile sociale implicate în traducere, precum editurile) și posibilitatea de a traduce un text printr-un intermediar (acceptată sau nu de comunitate); ii) norme operaționale, ce acționează la nivelul textului - operații de segmentare, omisiune, distribuire a secvențelor textuale și, în final, iii) norme lingvistico-textuale, ce guvernează selecția materialului prin care se formulează textul-țintă. Spre exemplu, în perioada primelor traduceri din Shakespeare în limba română, traducerea printr-un intermediar francez sau german nu reprezenta o încălcare a vreunei norme preliminare. În prezent, această normă este în vigoare, iar traducerea prin intermediar reprezintă o practică mult mai puțin acceptată din punct de vedere sociocultural.

3.2. Niveluri de rescriere a normelor

Norma este înțeleasă în această cercetare ca un ansamblu de reguli ale textului-sursă, aflate la trei niveluri: text, limbă și context sociocultural. Astfel, cadrul în care este propusă analiza traducerii românești vizează trei tipuri de norme:

i) *norma textuală* vizează *regulile de compoziție și de structură* a unui tip particular de text. Textul dramatic este special în cadrul tipurilor de texte literare, deoarece intenția unei reprezentări scenice a materialului lingvistic dezvăluie o structură ostensibilă ce organizează conținutul și permează aspectul grafic. Astfel, norma textuală acționează asupra numelor personajelor, vizând atribuirea replicilor, conținutul și poziția didascaliiilor și a indicațiilor scenice în text, împărțirea textului în acte, scene, tablouri, etc.

ii) *norma lingvistică* guvernează *nivelurile de organizare a limbajului*. Dintre acestea, nivelul grafic, morfosintactic, lexical și stilistic ale textului-țintă vor face obiectul prezentului demers. La acest nivel al rescrierii fenomenele traducerii românești sunt raportate la modelul care le-a generat sau influențat (forme grafice și fonetice influențate de etimon, oscilații de

conjugare a verbelor neologice, etc.), existând și situații ale absenței unui astfel de model (cazul gloselor lexicale). Utilizăm, în acest sens, norma limbii literare și norma textului pentru a releva diversele fenomene de rescriere și adaptare.

iii) *normele socioculturale* cuprind *ansamblul de comportamente, viziuni despre lume* implicate în semnificațiile textului. Acest nivel este tributari înțelegerii traducerii dincolo de text ca act de traducere în context sociocultural, așa cum apare în concepția lui G. Toury. În acest context observăm și strategiile de adaptare (*domesticating*) la limba și cultura-țintă ale traducerii prin păstrarea strategică a unor caracteristici ale textului-sursă (Venuti 2002: 15).

Prin rescriere înțelegem orice operație de traducere care constituie o „abatere” de la normele textului-sursă, așa cum sunt înțelese mai sus. „Abaterea” nu este înțeleasă în mod prescriptiv ca eroare, ci ca o formă de *diferențiere* față de model, într-o abordare descriptivă.

Menționăm faptul că nivelele la care sunt rescrise normele textului în ansamblu sunt permeabile: de exemplu, un fenomen de adaptare a lexicului, situat la nivelul rescrierii normei lingvistice, poate avea consecințe la nivel stilistic. În mod similar, normele socioculturale manifeste în text pot influența structura traducerii, acționând deci și la nivel textual, prin motivarea unor omisiuni sau adaptări lexicale, stilistice.

4. Analiza rescrierii normelor în traducerea lui Bagdat

Volumul din 1848 conține atât texte traduse, cât și texte originale. Acestea din urmă sunt: prefața, semnată de Bagdat, rezumatele moralizatoare, câteva dintre notele de subsol cu rol de glosare. Pentru a analiza fenomenele de rescriere a normelor, vom studia în paralel traducerea lui Le Tourneur și traducerea lui Bagdat. În raport cu originalul englez, textul românesc este o traducere printr-un intermediar francez, o traducere la grad secund. Acest fapt este considerat norma, nu excepția, în contextul cultural european al secolelor XVIII și XIX⁷. Versiunea lui Le Tourneur reprezintă nu numai o traducere, ci o adaptare formală și de conținut a lui Shakespeare: originalul în pentametrul iambic este redat în proză, unele elemente umoristice sunt eliminate, textul fiind transformat pentru a corespunde gustului publicului francez din secolul al XVIII-lea⁸. Așadar, originalul englez va constitui un reper în analiză doar în cazul câtorva elemente de conținut ce pot fi trasate în cele trei texte.

---

⁷ „Far from being a mere curiosity, in certain situations, including eighteenth- and nineteenth-century Europe, indirect translation of Shakespeare was the rule rather than the exception. In the days of the neoclassical hegemony, Shakespeare was imported into Europe and beyond largely via France” (Baker 2001, s.v. *Shakespeare translation*).

⁸ Pe de altă parte, paternitatea modificărilor textului original este o altă problemă a exegezei, fiind posibil ca Le Tourneur și colaboratorii săi să fi preluat anumite schimbări deja existente în edițiile folosite.

Textul traducerii românești a piesei *Romeo și Julieta* reprezintă *textul-țintă* în terminologia studiilor de traductologie și va fi abreviat RJB în analiză. În mod similar, vom abrevia RJT traducerea lui Le Tourneur (ediția din 1835), *textul-sursă* pentru traducerea românească. Menționăm faptul că am redat textul în transcriere interpretativă în alfabet latin, din alfabetul de tranziție în care este tipărit volumul, De asemenea, am subliniat fenomenele de interes relevate în analiza textelor prin culegerea lor în italice. În cazul în care contextul larg (actul, scena) este relevant pentru exemplificare, am oferit rezumatul acestuia în paranteze drepte.

4.1. Norma textuală

Unul dintre cele mai interesante elemente ale textului românesc constă în rescrierea normei textuale originale prin modificarea paratextului. Astfel, *Viața lui Șekspir* este însoțită de: i) glosa în alfabet latin *Shakspeare*, menită să redea numele dramaturgului ca în originalul francez; ii) un motto paratextual, poziționat între titlu și textul tradus, scris pe două coloane semnate de T. Bagdat, înconjurând glosa în alfabet latin: *Fiecare popul vede răsărirea și apunerea soarelui dupe poziția în care se află. În tot minutul soarele răsare și apune pentru vreun popul.* Este evidentă tema politică și socială a acestui motto, formulat, după semnătura din text, chiar de traducător. Sentimentul revoluționar al anilor premergători celui în care a fost publicat volumul, 1848, este cel mai probabil sursa contextuală a formulării acestui motto și a dispunerii sale în planul grafic într-un mod menit să focalizeze conținutul. Remarcăm justetea observațiilor lui G. Toury: traducerea nu este un text izolat, apărând de nicăieri și scris de o mână invizibilă, ci un act de traducere în context sociocultural, scris de un individ în mintea căruia are loc un dialog între două lumi, două limbi și civilizații (v. și secțiunea 4.3.).

Cu privire la textul dramatic, traducerea românească urmează îndeaproape structura scenică și particularitățile de organizare ale textului francez cu privire la împărțire în acte și scene, didascalii, atribuire de replici etc. Cu toate acestea, există câteva diferențe între cele două texte, RJB și RJT:

i) în *dramatis personae*, Julieta este trecută imediat după Romeo în textul românesc, pe când textul francez menține segregarea personajelor din original: întâi personajele masculine, în ordinea prestigiului social (*Le Prince de Vérone, Paris, Montaigu, Capulet, Romeo* etc.), apoi cele feminine. Diferența dintre cele două liste ale personajelor sugerează utilizarea unui alt criteriu de ordonare a acestora în RJB, posibil diferența dintre personaje principale (*Romeo, Julieta*) și personaje secundare. Este menținut criteriul rangului social și în traducerea românească.

ii) tot în *dramatis personae*, statutul Julietei este rescris în textul românesc. Julieta este „fille de Capulet, amante de Romeo” (RJT) și, respectiv, „fiica lui Capulet, amantă și soție ascunsă a lui Romeo” (RJB). Adăugarea precizării statutului marital al Julietei este, pe de o parte, o anticipare a intrigii dramatice și, pe de altă parte, o legitimare a legăturii îndrăgostiților motivată, cel mai probabil, de convingerile conservatoare și confesionale ale traducătorului. Totodată, se încearcă o avertizare sau persuadare a publicului românesc pentru care este intenționată traducerea: Julieta nu este doar amanta lui Romeo, îi devine soție ascunsă, neîncălcând astfel normele morale și religioase ale epocii⁹. Un alt tip de rescriere prin anticipare, având mai puțin impact în receptarea textului, apare în același loc, privitor la personajul ce îi vinde otrava lui Romeo: *un apothicaire* (RJT) - *un spițer din Mantua* (RJB).

iii) indicații scenice care există doar în textul românesc: „Julieta, într-un apartament” (RJB 99), „Julieta. Oh! Află-l. Și du-i acest inel (*scoțând inelul din deget îl dă guvernantei*) povățuindu-l să vie să primească cel din urmă al meu adieo” (RJB 122).

Unele indicații scenice menite dramatizării pot constitui atât rescrieri ale normei textuale, cât și ale celei stilistice din cadrul normelor lingvistice:

- (1) [actul V, scena III, părintele / Don Laurenție se duce la mormântul Julietei, pentru a fi acolo când se trezește]
 „(Ceasornicul turnului bate. Părintele numără.) 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Sunt 9 ceasuri. (Iese.)” RJB, 169

Elementele de noutate față de surse sunt replica Părintelui și indicația scenică. Acestea amplifică atingerea punctului culminant, având totodată rol în dramatizare. Textul este, astfel, stilizat prin rescrierea normei modelului, în care acest pasaj nu apare, fiind, cel mai probabil, inovația lui Toma Bagdat.

4.2. Norma lingvistică

În general, textul românesc se încadrează în norma limbii literare din epocă (v. Munteanu 1983, Ivănescu 2000, Chivu *et al.* 2015). La nivel grafic, particularitățile grafiei epocii se regăsesc în textul românesc, acesta fiind redactat într-unul dintre alfabetele de tranziție, mai precis modelul grafiei fonetice propus de Ion Heliade Rădulescu în 1828. Traducerea

⁹ Observăm cum norma textuală a păstrării integrității textului-sursă este încălcată prin respectarea normei socioculturale de adaptare a textului la cultura-țintă. Dintre două norme ce intră în conflict, traducătorul trebuie să aleagă respectarea uneia, iar alegerea lui poate fi o cheie de interpretare a demersului de traducere pe un spectru dintre adaptarea sau conservarea sursei.

românească urmează în mare parte caracteristicile acestui model (v. Stan 2015: 4), printre care simplificarea notațiilor unor sunete și redarea lor printr-o singură slovă (cazul fonemului /u/), păstrarea consoanelor duble în cazul cuvintelor străine (*Julietta*). Una dintre particularitățile textului, încadrată în tendințele perioadei, este notarea prin „e” în poziție inițială și mediană a diftongului [ie] în cuvinte precum: *iertare, ies, schinteietori, femeie*. De asemenea, unele numerale, adverbe și alte construcții compuse nu sunt încă sudate: *doi-spre-zece, nici o dată, în protivă, câte o dată* etc.

La nivel grafico-textual, textul românesc urmează normele dispunerii unui text dramatic, folosind corp de literă diferit pentru notarea personajelor, a didascaliiilor, a replicilor. Traducerea românească a piesei este dispusă pe o singură coloană, spre deosebire de traducerea franceză, dispusă pe două coloane. La nivel grafico-fonetic, se observă presiunea textului-sursă francez asupra grafiei unor împrumuturi precum: *adievo, sivile, jon, consetti, Ledi, objetul*.

De asemenea, la acest nivel putem menționa rescrierea normei textuale cu privire la antroponime și toponime. Astfel, este de interes adaptarea numelor proprii (primul exemplu este din textul francez, al doilea este din traducerea românească): *Montaigu– Monteriu; Mercurio – Merçuțio, Tybalt – Tibald, Dom Laurence – Don Laurenție, Le frère Jean – Părintele Ioan, Samson – Sampson, Abraham – Avraam*. Observăm adaptări firești, motivate de tradiția literară (nume biblice precum *Avraam*) sau de redarea pronunției unui etimon străin (*Merçuțio*), în ipoteza în care traducătorul este familiarizat cu limba de origine (în acest caz, italiana). Sonorizarea consoanei finale în *Tibald*¹⁰, precum și terminația *-eriu* din *Monteriu* reprezintă forme particulare de adaptare la limba-țintă, ultima formă nefiind identică sau similară modelului francez, nici originalului. Cazul lui *Sampson* este interesant, deoarece textul românesc reproduce forma din originalul englez, și nu pe cea a intermediarului francez, *Samson*.

Norma lingvistică a textului-țintă se configurează la nivel morfosintactic în concordanță cu tendința de unificare a normelor limbii literare din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Astfel, se observă oscilații în paradigma de conjugare a unor verbe: *representează* (RJB, 42), *desvolteze* (RJB, 49), etc. Este de precizat faptul că o comparație între normă și rescriere la nivel morfosintactic poate da rezultate mai puțin evidente decât în cazul unor rescrieri ce acționează la nivel stilistic sau în conținut. Cu toate acestea, rescrierea normelor în textul-țintă la nivel sintactic are loc prin calcuri gramaticale sintactice (Hristea 1968: 171), precum tiparul

¹⁰ În restul traducerii românești, începând cu p. 45 (în numerotarea tipăriturii), este menționat *Tibalt*, o variantă mai apropiată de sursă.

fără dublare clitică (2a) sau crearea unui nou cuvânt (2b). Acesta din urmă, *musculiță noptuală*, este un calc lexical de structură (Hristea 1968: 159), o încercare de românizare a adjectivului, reproducând în oglindă fr. *nocturne*. Aceste calcuri de structură reproduc, prin elemente aflate deja în limba-țintă (prefixe, sufixe), etimoane externe analizabile. Observăm faptul că traducătorul a echivalat baza (*noct – nopt*, cu transformările fonetice specifice) și sufixul pentru a reproduce structura analizabilă a adjectivului din limba-sursă. Astfel, materialul românesc este modelat în amprenta limbii-sursă.

(2) a. Apprends-moi donc quelle est celle que tu aimes? (RJT, 140)

Dar spune-mi, care este aceea pe care tu iubești? (RJB, 53)

b. Sur le siège, un moucheron nocturne vétu de gris (RJT, 143)

Pe capră, o musculiță noptuală, îmbrăcată în pestriț (RJB, 64)

La nivel lexical un fenomen deosebit de relevant în rescrierea textului constă în glosarea frecventă a termenilor împrumutați (evident, fără a urma modelul francez): *echivocuri* (*ziceri cu două înțelesuri*) RJB, 199; o sfătuire *actuală* (*pentru acum*) RJB, 148; *pulsul* (*bătaea vânei*) RJB, 149; Julieta, deșteptându-se din *letargie* (*somn adânc*) RJB, 177; Romeo, în *delir* (*nebunie*) RJB, 190, etc. Prin glosare Bagdat dovedește un comportament voluntar (în termenii lui G. Toury) intuind nevoia publicului cititor de explicații ale unor împrumuturi recente (în majoritatea cazurilor). Totodată, el ține cont de normele lingvistice, deoarece glosele oferite pot fi înlocuite în context fără a pierde sau a modifica informația gramaticală. De exemplu, articolul enclitic este păstrat în glosă: „Moartea care a supt *ambrosia* (*hrana*) suflării tale” (RJB, 174).

Norma stilistică reprezintă adecvarea textului-țintă la registrul stilistic al textului-sursă, prin conservarea tiparelor textuale și redarea reliefului artistic al acestuia. În originalul shakespearian, corespunzător convențiilor textuale ale epocii, personajele din diferite clase sociale vorbesc în registre diferite. Astfel, guvernanta și servitorii vorbesc în registrul colocvial (caracterizat de așa-numitul *bawdy humour*), iar replicile lor sunt în proză. De cealaltă parte, spre exemplu, monologurile lui Romeo, în pentametrul iambic, sunt construite prin figuri de stil complexe: antiteze ample, metafore în cascadă. Cu alte cuvinte, sesizarea individualizării stilistice a personajelor și transpunerea acesteia în limba-țintă constituie unul dintre principalele deziderate ale unei traduceri, datorate caracterului în mod vital reprezentativ al genului dramatic. Totodată, este efectuată o operație de nivelare a registrelor: glumele-tabu sunt, în

mare parte, eliminate sau modificate, iar stilul înalt al monologurilor este reprodus aproximativ, în proză.

În traducerea românească se observă începutul unei selecții stilistice, urmând modelul francez. Traducerea lui Bagdat respectă, în general, normele stilistice ale textului-sursă. Astfel, în faimoasa scenă a balconului (actul II, scena II), Julieta răspunde la chemările Guvernantei folosind un apelativ colocvial: „Viu acum, *soro*, ce tot mă strigați” (RJB, 83). Comparând cu textul-sursă, remarcăm absența oricărei interpelări prin vocativ a Guvernantei: „Dans l’instant j’y vais” (RJT, 149).

O inadecvare la norma stilistică este și explicitarea metaforei prin glosare: *ces deux étoiles* (RJT, 147) se transformă în *aceste două stele (ochii Julietei)* RJB, 77. Le Tourneur respectă, în acest caz, originalul shakespearian *two of the fairest stars in all heaven*, comprimând esența figurativă. Este de presupus faptul că glosarea metaforei din textul românesc se datorează faptului că nivelul său de abstractizare sau reprezentare figurativă încâlca orizontul de așteptare al traducătorului sau al publicului cititor, așa cum Bagdat îl cunoștea sau îl proiecta în momentul traducerii.

În final, norma stilistică a textului-țintă este respectată în cazul adaptării figurilor de stil sau de limbaj realizate la nivel fonetic. Spre exemplu, îndemnul lui Monteriu ca Romeo să fie vesel și să facă rime este tradus adecvat atât de Le Tourneur, cât și de Bagdat:

(3) Cry but „Ay me!”, pronounce but „love” and „dove” / Speak to my gossip Venus one fair word (Shakespeare, ...)

Seulement un *hélas! malhereux*. Rime *amour* avec *vautour*; adresse une douce parole à ma commère Vénus (RJT, 146, s. din text)

Numai un *vai, nenorocitul!*. Rimează *amurul* cu *vulturul*; adresează o dulce vorbă cumetrei mele Vinerii (RJB, 75, s. ns.)

Rescrierea normelor la nivel lingvistic amintește de conceptul de interlimbaj (en. *interlanguage*) discutat de Toury (1979), denumind interferențele limbii-sursă și ale limbii-țintă în cazul traducerii. Conceptul este inițial creat și aplicat în cazul învățării unei limbi străine (Selinker 1972), în relație cu aceasta actul traducerii putând fi văzut ca „bilingvism materializat” (Toury 1979: 224, trad. ns.). Relațiile de interlimbaj în traducere pot exista în trei situații (Toury 1979): i) în afara codului limbii-țintă, în totalitate (prin copierea directă din textul-sursă) sau parțial (prin adaptarea la sistemul în care se traduce); ii) între cele două coduri (ex. calchiera); iii) în aparență în interiorul limbii-țintă, dar sub influența limbii sau a textului-

sursă (ex. preferința în traducere pentru structuri din limba-țintă care corespund unor structuri din limba-sursă). În opinia noastră, luând în considerare toate fenomenele de *rescriere* a normelor lingvistice, precum și cele de *conservare* a unor structuri din textul-sursa, textul românesc se află în a treia situație de interlimbaj.

4.3. Norma socioculturală

Strategia de traducere prin autohtonizare (*domesticating*, Venuti 2002, v. și Baker 2001, s.v. *strategies of translation*) constă în fenomene de adaptare a elementelor formale și de conținut ale textului-sursă. Noțiunile nefamiliare (concepte, obiecte, obiceiuri etc.) sau formele străine (nume proprii, diverse formule, etc.) sunt adaptate limbii și textului-țintă, avându-se în vedere așteptările sociale și culturale ale publicului cititor / auditor. Scena înmormântării Julietei, descrisă amănunțit, prozaic, într-o indicație scenică amplă care apare în premieră la Le Tourneur, este tradusă în română urmând îndeaproape modelul francez. Cu toate acestea, sunt operate tacit câteva adecvări la normele socioculturale condiționate de timpul și spațiul actului traducerii:

(4) a. suivent une file nombreuse de religieux et de prêtres, avec des palmes et des cierges à la main (RJT, 172)

urmând un șir numărös de călugări și de preoți, cu ramuri de finic și cu făclii în mâini (RJB, 162)

b. les intervalles entre les tombeaux sont couverts de têtes de morts et d'ossements confusément épars. (RJT, 174)

spațurile dintre morminte sunt acoperite cu capete de morți și cu osișuri împrăștiat e încurcat, întocmai ca în chimitiriul de la Cernica. (RJB, 170)

Pe de o parte, tradiția textelor religioase este chemată în adaptarea fr. *palmes* prin rom. *finic* (4a) și, pe de altă parte, înmormântarea Julietei își găsește corespondent în imaginarul autohton prin spațiul religios *chimitirul de la Cernica* (4b), un reper cu siguranță cunoscut publicului cititor bucureștean, adăugat de traducătorul român.

O altă adaptare fascinantă a textelor la normele socioculturale în care traducătorul acționează constă în modificarea „gestului batjocoritor” de la care pornește conflictul dintre Sampson și Avraam (actul I). În originalul englez și în franceză acesta este mușcarea degetului-mare, en. *bite one's thumb*, fr. *mordre son pouce* (RJT, 138). Gestul provocator, realizat cu intenția de a insulta, este echivalat în română cu *a stâlpi în zadar ochii* (RJB, 43), a fixa cu

privirea pe cineva. Procesul unei astfel de adaptări culturale poate consta în i) înțelegerea semnificației gestului în cultura-sursă (în acest caz, gestul este ofensiv, glosat ca atare chiar de Le Tourneur); ii) găsirea unui echivalent valabil în cultura-țintă (Bagdat asociază fixarea cu privirea, sau mai popularul a se holba la cineva, cu o intenție ofensivă) și iii) potrivirea materialului lingvistic în limba-țintă pentru a reda, în mod ideal fără urme, operațiunea de echivalare culturală. Ceea ce este particular traducerii românești este faptul că Bagdat, deși înlocuiește un gest enigmatic pentru publicul român, cu unul semnificativ, păstrează și traduce glosa lui Le Tourneur, oferind o notă de final: „Acesta era un gest batjocoritor” (RJB, p. 199 în numerotarea manuală).

Un ultim exemplu de adaptare la spațiul românesc constă în modificarea hipocoristicelor pe care Guvernanta le adresează Julietei: de la en. *lamb, ladybird* (Shakespeare), prin fr. *agneau, mignonne, bijou* (RJT, 142), la rom. *mielușeaua, mititica, giuvaierul* (RJB, 58).

5. Concluzii

Conceptul de *normă* a fost aplicat, în sens extins, asupra unor fapte de interes pentru studiul traductologic a două texte, traduceri în franceză și, respectiv, română, a piesei *Romeo și Julieta*.

Taxonomia propusă a pornit de la premisa teoretică a existenței unei norme a textului-sursă, și, respectiv, a celei care definește textul-țintă.

Această normă generală a fost împărțită în normă textuală (elemente de structură a textului dramatic), normă lingvistică (palierele limbajului, cu deschidere spre norma literară / a limbii textului) și norme socioculturală. Rescrierea reprezintă procesul prin care textul-țintă respectă sau respinge normele textului-sursă.

Exemplele analizate arată că o astfel de cercetare poate furniza explicații suplimentare pentru comportamentul lingvistic al traducătorului, care acționează nu numai în text, ci și în context, unul de natură socioculturală prin excelență.

Surse

RJ = *Romeo și Julieta*, tragedie în 5 acte de Viliam Ghiuilom Șekspir, tradusă slobod în limba românească de Toma Bagdat, București, tipărit în tipografia lui Iosef Kopainig, 1848, în volumul *Biografia lui Viliam G. Șekspir dupe Le Tourneur, urmată de Romeo cu Julieta și Otello*. Tragedii în câte cinci acte compuse de Viliam Ghiuilom Șekspir, traduse slobod de Toma Alecsandru Bagdat, București, tipărit în tipografia lui Iosef Kopainig, 1848.

RJT = *Roméo et Juliette*, în *Œuvres dramatiques de Shakspeare, traduites de l'anglais par Letourneur*, nouvelle édition précédée d'une notice biographique et littéraire par M. Horace Meyer, traducteur des œuvres de Schiller et ornée du portrait de Shakspeare gravé sur acier. Tome premier. Imprimerie d'Amédée Saintin, éditeur, rue Saint-Jacques, 1835.

Bibliografie

- Alecu 2020*: Alecu, B. Glose în prima traducere românească a piesei *Romeo și Julieta* și în *Viața lui Shakespeare*. – Limba română, 1/2020, 7-21.
- Baker 2001*: Baker, M., ed. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London/New York: Routledge, 2001.
- Beza 1931*: Beza, M. *Shakespeare in Roumania*. S.l.: J. M. Dent, 1931.
- Botez 1923*: Botez, I. Shakespeare în românește. – *Viața Românească*, anul XV, LIV/1923, 277-294.
- Coșeriu 1967 [1952]*: Coșeriu, E. Sistema, norma y habla. – În: *Teoría del lenguaje y lingüística general*. Cinco estudios, ed. a II-a. Madrid: Biblioteca Románica Hispánica, 1967.
- Dobson, Wells 2015*: Dobson, M. și S. Wells, eds. *The Oxford Companion to Shakespeare*. Oxford: Oxford University Press, 2015.
- DSL 1997*: Dicționarul de științe ale limbii. Eds. A. Bidu Vranceanu *et al.* București: Editura Științifică, 1997.
- Duțu 1964*: Duțu, A. *Shakespeare in Rumania. A bibliographical essay*. București: Editura Meridiane, 1964.
- Evans 2003*: Evans, G., ed. *Shakespeare, W., Romeo and Juliet*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
- Gafton 2012*: Gafton, A. *De la traducere la norma literară*. Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2012.
- Gavriliu 2005*: Gavriliu, E. *Shakespeare as an Intellectual Challenge in Early Modern Romanian Culture*. – În: *Multicultural Shakespeare: Translation, Appropriation and Performance*. Vol. II. University of Lodz, 2005, 101-116.
- Gheție 1997*: Gheție, I., coord. *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*. București: Editura Academiei Române, 1997.
- Grimm 1924*: Grimm, P. Traduceri și imitațiuni românești după literatura engleză. – În: *Dacoromania*, anul III/1924, 284-379.
- Gury 1990*: Gury, J., ed. *Pierre Le Tourneur, Préface du „Shakespeare traduit de l'Anglois”*. Genève: Librairie Droz, 1990.

O TRADUCERE ÎN LIMBA ROMÂNĂ...

- Gury 1993*: Gury, J. Heurs et malheurs de *Roméo et Juliette* en France à l'époque romantique. – În: European Shakespeares. Traslating Shakespeare in the Romantic Age. Eds. D. Delabastita and L. D'hulst. Amsterdam: John Benjamins, 1993, 187-202.
- Hristea 1968*: Hristea, Th. Probleme de etimologie. București: Editura Științifică, 1968.
- Kabatek 2020*: Kabatek, J. 3. Linguistic Norm in the Linguistic Theory of Eugenio Coseriu. – În: Manual of Standardization in the Romance Languages. Eds. F. Lebsanft and F. Tacke. Berlin/Boston: De Gruyter, 2020, 127-144.
- Maiorescu 1885*: Maiorescu, T. Comediile d-lui I.L. Caragiale”. Din „Critice”. Ed. îngrijită și tabel cronologic de D. Filimon, introducere de E. Todoran, București: Editura Eminescu, 1978.
- Matei-Chesnoiu 2009*: Matei-Chesnoiu, M. Shakespeare in Romania: texts 1836-1916. București: Editura Academiei Române, 2009, 62-82.
- Matei-Chesnoiu 2006*: Matei-Chesnoiu, M. Shakespeare in the Romanian Cultural Memory. Madison/Teaneck: Fairleigh Dickinson University Press, 2006.
- DGLR 2004*: Dicționarul general al literaturii române. E. Simion, coord. Vol. 1, A/B. București: Editura Univers Enciclopedic, 2004.
- Stan 2015*: Stan, C. Ortografia și ortoepia. Secolul al XIX-lea. – În: Studii de istorie a limbii române: morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea. Eds. Gh. Chivu, G. Pană Dindelegan și A. Dragomirescu. București: Editura Academiei Române, 2015, 1-28.
- Toury 2012 (1978)*: Toury, G. The Nature and Role of Norms in Translation. 1978. – În: The Translation Studies Reader. Ed. L. Venuti. London/New York: Routledge, 2012, 198-211.
- Toury 1979*: Toury, G. Interlanguage and its Manifestations in Translation. – Meta: journal des traducteurs/Meta: Translators' Journal, 24(2)/1979, 223-231.
- Venuti 2002*: Venuti, L. The Translator's Invisibility. A History of Translation. Ed. a II-a. London/New York: Routledge, 2002.
- Zaharia 2019*: Zaharia, O.-A. Shakespeare, Transition & Hybridity Rewriting: *Romeo and Juliet* in the 19th Century Romanian Principalities. European Shakespeare Research Association Conference, Roma Tre University, 2019.
- Zaharia 2011*: Zaharia, O.-A. The First Romanian Translations of *Hamlet*. – American, British and Canadian Studies. Sibiu: Lucian Blaga University Press, XVII/2011, 106-120.